

**WYPRAWY W GÓRY SREBRNE I DO LASU CEDROWEGO – NIEKTÓRE ASPEKTY
ZWIĄZKÓW WSCHODNIEJ ANATOLII Z PÓŁNOCNĄ MEZOPOTAMIĄ I SYRIĄ
WE WCZESNYM OKRESIE EPOKI BRĄZU**

Nierównomierny podział surowców mineralnych był głównym motorem kontaktów między Anatolią a Mezopotamią. Dla ubogiej pod względem surowców Mezopotamii, wschodnia Anatolia była atrakcyjnym terenem, zasobnym w źródła metali i niemal nieograniczone w III tys. p.n.e. zasoby leśne. Kontaktom Mezopotamii ze wschodnią Anatolią sprzyjały szlaki lądowe i rzeczne, a także długa, sięgająca okresu późnego paleolitu, tradycja związków między tymi rejonami. Chronologiczną klamrą bezpośrednio spinającą okres wczesnego brązu (WB)¹ jest z jednej strony okres kolonii późnouruckich z końca IV tys. p.n.e., a z drugiej strony funkcjonująca na początku II tys. p.n.e. staroasyryjska sieć handlowa. W przeciwieństwie do dobrze udokumentowanych związków Mezopotamii ze wschodnią Anatolią w okresie kolonii uruckich i w okresie kolonii kapadockich, kontakty istniejące w okresie WB są prawie nie postrzegane przez badaczy. Zdaniem niektórych autorów związki między wschodnią Anatolią a Syrią i Mezopotamią w okresie WB prawie nie istnieją.² Analiza materiału archeologicznego, a także wyniki badań laboratoryjnych przeprowadzonych na wyrobach metalowych i ceramice, pokazują jednak inny obraz dotyczący relacji między tymi rejonami. I chociaż nie można mówić o szczególnie intensywnej wymianie w okresie WB, należy podkreślić, że kontakty wschodniej Anatolii z ośrodkami na Południu utrzymywane były przez całe III tys. p.n.e.

Dla wschodniej Anatolii, zorientowanej na osi północ-południe, północna Mezopotamia i Syria były tradycyjnymi partnerami w wymianie. Z drugiej strony, widoczne są w rejonie górnego Eufratu wpływy z północy, czego najlepszym przykładem jest napływ ludności zakaukaskiej, która zdominowała charakter kultury rejonu Malatya-Elazığ w okresie WB. Ogólnie przyjęty scenariusz dla wydarzeń w rejonie górnego Eufratu z końca IV tys. p.n.e. wygląda następująco: kontakty utrzymywane przez Mezopotamię z ośrodkami we wschodniej

Anatolii w późnym okresie kultury Uruk załamują się gwałtownie, a z północy napływa fala ludności zakaukaskiej łączonej z kulturą Kura Araks, która przejmując kontrolę nad źródłami metali. Fala ludności zakaukaskiej, obarczana za przerwanie kontaktów z Południem, uważana jest za element konserwatywny niezdolny do utrzymania mechanizmów wymiany i charakteryzujący się brakiem wyraźnych celów gospodarczych.³ Można zgodzić się z konserwatywnym charakterem kultury Kura Araks i uznać napływ ludności zakaukaskiej za jedną z przyczyn przerwania kontaktów z Południem (choć tylko na niektórych stanowiskach i tylko na krótki czas). Nie można natomiast mówić o braku podstaw gospodarczych społeczności zakaukaskiej. Przybysze z Zakaukazia mieli bogate doświadczenie w wydobywaniu i obróbce rud metali, posiadali własną tradycję metalurgiczną związaną głównie z miedzią arseniczną. Zdaniem Luptona fala przybyszów z Zakaukazia przyczyniła się do dezintegracji „światowego systemu” istniejącego w końcu IV tys. p.n.e. i upadku kolonii uruckich.⁴ Istnienie murów obronnych na początku okresu WB m.in. w Norşuntepe i Tepecik oraz powszechna obecność warstw spalenizny wskazuje, zdaniem Luptona, że napływowi ludności z północy towarzyszyły próby przeciwstawienia się ze strony miejscowej ludności.⁵ Wykopiska w Arslantepe VIA-VIB1 wskazują jednak na to, że budynki z późnego Uruku znajdowały się już w ruinie, kiedy na stanowisku pojawiła się ludność z Zakaukazia. Upadek systemu uruckiego mógł natomiast spowodować lukę, którą wykorzystali ludy zakaukaskie.

Wraz z nadejściem okresu WB i pojawieniem się elementów zakaukaskich różnie kształtuje się obecność wpływów z Południa na stanowiskach w rejonie Malatya-Elazığ. W Arslantepe widoczna jest gwałtowna zmiana w tradycji ceramicznej i budowlanej między warstwą VIA (późny Uruk), a warstwą VIB1 zdominowaną przez elementy kultury zakaukaskiej.⁶ Po dominacji kultury zakaukaskiej kontakty Arslantepe z Południem zostały szybko

¹ Okres wczesnej epoki brązu będzie oznaczany w tekście skrótem WB.

² C. MARRO, *La Culture du Haut-Euphrate au Bronze ancien. Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)* [Varia Anatolica, vol. VIII. Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul], Paris 1997

³ A.M. CONTI, C. PERSIANI, *When Worlds Collide. Cultural Developments in Eastern Anatolia in the Early Bronze Age*, in: M. Frangipane et al. eds, *Between the Rivers and Over the*

Mountains, Rome 1993, p. 408

⁴ A. LUPTON, *Stability and Change: Socio-Political Development in North Mesopotamia and South-East Anatolia, 4000-2700 B.C.* [BAR Int. Series, vol. 627], Oxford 1996, p. 105

⁵ *Ibidem*, p. 102

⁶ M. FRANGIPANE, A. PALMIERI, *Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An interim report on 1975-1983 campaigns*, *Origini* 12, 1983, fasc. 2, p. 287-668

nawiazane. Już w następnym okresie (VIB2) pojawiają się, obok elementów zakaukaskich, importowane naczynia z Południa („Plain Simple ware”, „Reserved Slip ware”). Norşuntepe jak i inne stanowiska w rejonie górnego Eufratu pokazują odmienny rozwój wydarzeń. W Norsuntepe na początku okresu WB I (warstwy XXX-XVI), dominuje ceramika północnosyryjska „Plain Simple ware”, ilość jej zmniejsza się w warstwie XXIV, ostatecznie oddając przewagę ceramice zakaukaskiej i malowanej ceramice anatolijskiej wraz z warstwą XXIV, która wyznacza początek okresu WBII.⁷ Ceramika „Plain Simple ware” dominuje również w okresie WBI w Tepecik, stanowiąc około 2/3 zebranej ceramiki, po czym jej obecność w okresie WBII spada do 10%.⁸ Znajdowane w wielu opracowaniach stwierdzenie, że po upadku kolonii uruckich kontakty wschodniej Anatolii z Południem zostały dramatycznie ograniczone, nie znajduje potwierdzenia na wielkości stanowisk.⁹ Wręcz przeciwnie, okres WBI, jak pokazuje m.in. materiał ceramiczny z Norşuntepe i Tepecik, wyróżnia się intensywnością w kontaktach z Południem, szczególnie północną Syrią, a wpływy z Południa ulegają widocznemu ograniczeniu dopiero w okresie WBII, kiedy zdecydowaną przewagę uzyskuje kultura zakaukaska.

Spośród południowych sąsiadów Anatolii większą intensywnością w kontaktach ze wschodnią Anatolią wyróżnia się w okresie WBI i WBII północna Syria. Odzwierciedleniem tych związków jest popularność w rejonie Malatya-Elazığ ceramiki „Plain Simple ware”, a na niektórych stanowiskach (Norşuntepe, Tepecik), dominacja tej kategorii ceramicznej na początku III tys. p.n.e. Naczynia „Plain Simple ware” są kategorią ceramiczną charakterystyczną dla rejonu północnej Syrii i rejonu Karababa (w fazie Amuk G naczynia „Plain Simple ware” stanowią 49-54% zebranego materiału ceramicznego), występują także w rejonie środkowego Eufratu i północnej

Mezopotamii. Oprócz naczyń „Plain Simple ware” oraz „Reserved Slip ware”, wskaźnikami kontaktów wschodniej Anatolii z północną Syrią w okresie WBI i WBII, jest obecność na stanowiskach w rejonie Malatya-Elazığ, Karababa oraz północnej Syrii tzw. szpil „drucikowych” i wolutowych, a przede wszystkim szpil ze złobieniami poniżej stożkowej główki. O ile obecność szpil ze złobioną dekoracją można wiązać z kontaktami prawdopodobnie natury handlowej, obecność szpil „drucikowych” i wolutowych w rejonie północnej Syrii (Amuk H, Amuk I) jest wynikiem migracji ludności z rejonu Zakaukazia. Szpile z pętelkową główką oraz drucikiem owiniętym wokół górnej części nóżki należą do tradycji metalurgii zakaukaskiej i wschodnioanatolijskiej. Szpile tego typu często są spotykane w rejonie Malatya-Elazığ – znane są z Arslantepe VIB,¹⁰ Norşuntepe¹¹ i Taşkun Mevkii,¹² gdzie datowane są na okres WBI i WBII. Popularną kategorię tworzą także w rejonie Zakaukazia (m.in. Amiranis Gora, Szengawit, Kültepe).¹³ Szpile „drucikowe” nie są znane z północnej Mezopotamii (wyjątkiem jest szpila (?) o podobnej formie z Tepe Gawra, pochodząca z warstwy VI, datowanej na okres akadyjski),¹⁴ można je natomiast spotkać w północnej Syrii (szpila tego typu znana jest z Amuk H).¹⁵ Produkcja szpil „drucikowych” przetrwała przez dłuższy okres i została przeniesiona z rejonu Zakaukazia i wschodniej Anatolii w rejon Cylicji oraz zachodniej Turcji, o czym świadczą przykłady z Tarsus¹⁶ i Troi IIg.¹⁷ Szpile wolutowe znajdowane nad górnym Eufratem można wywodzić z tradycji zakaukaskiej – wiele przykładów znanych jest z Gruzji (m. in. Samszwilde, Kwacchelebi, Gaitmazi, Besztaszeni, Urbnisi, Korei, Dzagina).¹⁸ Z tradycją zakaukaską należy także wiązać obecność szpil wolutowych w rejonie Malatya-Elazığ (dwie szpile z główką w formie podwójnej spirali pochodzą z Norşuntepe,¹⁹ jeden przykład znany jest z Tepecik²⁰),

⁷ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe 1974-75* [Keban Project 1974-75 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1982, p. 53-57

⁸ U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1974-75* [Keban Project 1974-75 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1982, p. 104-105

⁹ A. LUPTON, *op. cit.*; A.M. CONTI, C. PERSIANI, *op. cit.*

¹⁰ A. PALMIERI, *Excavations at Arslantepe (Malatya)*, AnatSt 31, 1981, fig. 10:4

¹¹ H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe 1974-75* [Keban Project 1974-75 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1982, fig. 26:4

¹² A.G. SAGONA, *The Aşvan Sites 3. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Early Bronze Age* [BIAA Monograph, vol. 18], Ankara 1994, fig. 68:8

¹³ K.Ch. KUSZNAREWA, T.N. CZUBINISZWILL, *Drewnyje kultury juznego Kawkaza*, Leningrad 1970, fig. 43:19, 21:4, 25:18

¹⁴ E.A. SPEISER, *Excavations at Tepe Gawra I*, Philadelphia 1935, fig. LXXXII:17

¹⁵ R.J. BRAIDWOOD, L.S. BRAIDWOOD, *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages. Phases A-J* [Oriental Institute Publications, vol. 61], Chicago 1960, fig. 292:14

¹⁶ H. GOLDMAN, *Excavations at Gözlü Kulu, Tarsus II: From the Neolithic through the Bronze Age*, Princeton 1956, fig. 430:179

¹⁷ C.W. BLEGEN et al., *Troy I: General Introduction. The First and Second Settlements*, Princeton 1950, fig. 357, p. 35-564

¹⁸ A.G. SAGONA, *Spiral-Headed Pins: A Further Note*, Tel Aviv 8, 1981, p. 152-159, fig. 1:3, 4

¹⁹ A. YENER, *Third Millennium B. C. Interregional Exchange in Southeast Asia with special Reference to the Keban Region of Turkey*, Columbia 1980, p. 139, fig. 25:1, 2

²⁰ U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1974-75* [Keban Project 1974-75 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1982, fig. 78:7

a także w rejonie północnej Syrii (Amuk I).²¹ Kontakty utrzymywane między rejonem Malatya-Elazığ a rejonem Karababa i północną Syrią, potwierdzają szpile ze stożkową główką i charakterystycznymi poziomymi żłobieniami poniżej główki. Szpile tego typu tworzą popularną kategorię w rejonie Malatya-Elazığ (Arslantepe VIB2, Norşuntepe WBI, Taşkun Mevkii)²² i Karababa (7 przykładów z Hassek H.)²³ a także północnej Syrii (kilka przykładów znanych jest z Karkemisz z grobów datowanych na początek III tys. p.n.e.).²⁴ Ten typ szpil reprezentują wczesne formy (wszystkie przykłady datowane są na 1. poł. III tys. p.n.e.)

Wraz z upadkiem kolonii uruckich widoczna jest tendencja powrotu do lokalnych tradycji. W dolinie Tygrysu, w północnej Mezopotamii, pojawia się ceramika Niniwa 5, która wykształciła się najprawdopodobniej z lokalnej ceramiki późnouruckiej. Nad górnym Eufratem oznaką pewnej regionalizacji, której sprzyjało środowisko górskie, jest występowanie w okresie WBI i WBII kilku kategorii ceramiki malowanej (m.in. Elazığ Painted ware, Gelinciktepe Painted ware, Karababa Painted ware). Regionalizacja i raczej wewnętrzna orientacja organizmów politycznych na początku III tys. p.n.e. nie oznaczała jednak izolacji w kontaktach handlowych i kulturowych. Ośrodki wschodniej Anatolii utrzymały w okresie WBI kontakty nie tylko z północną Syrią, na co wskazuje przedstawiony powyżej materiał ceramiczny i wyroby metalowe, lecz także z północną Mezopotamią. Na stanowiskach w rejonie Malatya-Elazığ (Arslantepe, Norşuntepe, Taşkun Mevkii),²⁵ w warstwach z okresu

WBI występują lokalne naczynia typu Niniwa 5 (m.in. karynowane dzbany, pucharki na nóżce oraz dzbany z dzióbkiem), które odnajdują najczęściej analogii wśród niniwickich form przejściowych z rejonu północnej Mezopotamii, m.in. z Tell Brak. Nie są znane z tego rejonu przykłady naczyń niniwickich z dekoracją rytą i wycinaną, a jedynie kilka przykładów wyróżnia się dekoracją malowaną. Obecność ceramiki Niniwa 5 wskazuje na istnienie bezpośrednich powiązań między wschodnią Anatolią a północną Mezopotamią.

Naczynia pochodzące z Południa nie są jedynym wskaźnikiem kontaktów między wschodnią Anatolią a północną Mezopotamią w okresie WBI. Na stanowiskach górnego Eufratu, w rejonie Malatya-Elazığ, można spotkać pieczęcie w stylu Dżemdet Nasr oraz pieczęcie wyróżniające się najczęściej motywami geometrycznymi, które występują w północnej Mezopotamii w kontekście ceramiki Niniwa 5 (tzw. „styl przedgórzy”). Rozprzestrzenienie pieczęci w stylu geometrycznym na stanowiskach od Suzy, poprzez rejon Dijali, a następnie poprzez północną Mezopotamię i Syrię aż po Palestynę łączone jest na ogół z kontaktami handlowymi.²⁶ Obecność pieczęci w stylu geometrycznym we wschodniej Anatolii, głównie w rejonie Kebanu (Norşuntepe,²⁷ Arslantepe,²⁸ Korucutepe,²⁹ Han Ibrahim Şah,³⁰ Taşkun Mevkii,³¹ Pulur,³² Tepecik³³) a także w Cylicji (Tarsus), środkowej (Alisar) i zachodniej Anatolii (Troja) pokazuje, że sieć wymiany handlowej, której odzwierciedleniem mogą być pieczęcie w stylu geometrycznym, obejmowała w III tys. p.n.e. także Anatolię.

²¹ R.J. BRAIDWOOD, L.S. BRAIDWOOD, *op. cit.*, fig. 324:6

²² M. FRANGIPANE, A. PALMIERI, *op. cit.*, fig. 22:1, 2; H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1972* [Keban Project 1972 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1976, fig. 69:6; A.G. SAGONA, *The Aşvan Sites 3. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Early Bronze Age* [BIAA Monograph, vol. 18], Ankara 1994, fig. 68:5, 9

²³ M.R. BEHM-BLANCKE et al., *Hassek Hüyük, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen der Jahren 1981-83*, IstMitt 34, 1984, p. 31-111, fig. 8:4

²⁴ C.L. WOOLLEY, *Carchemish III: The Excavations in the Inner Town*, London 1952, fig. 60b

²⁵ M. FRANGIPANE, A. PALMIERI, *op. cit.*, fig. 16:1-7, 18:1-5, 19:8; A. PALMIERI, *op. cit.*, fig. 8:1-5; A. SAGONA, *The Aşvan Sites 3. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Early Bronze Age* [BIAA Monograph, vol. 18], Ankara 1994, fig. 55, 65:5, 6, 8, 13, 16; H. HAUPTMANN, *Die Grabungen auf dem Norşuntepe 1974-75* [Keban Project 1974-75 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1982, fig. 43:8, 9

²⁶ D. COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 1987, p. 20

²⁷ A. YENER, *op. cit.*, p. 125, fig. 21:2-5; H. HAUPTMANN,

Die Grabungen auf dem Norşuntepe 1971 [Keban Project 1971 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1974, fig. 80:1; *idem*, *op. cit.* 1982, fig. 26:2, 43:7

²⁸ A. PALMIERI, *op. cit.*, p. 118, fig. 10:1, 2

²⁹ M.N. VAN LOON, *Korucutepe II. Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*, Amsterdam 1978, fig. 135c

³⁰ H. ERTEM, *Han Ibrahim Şah Excavations, 1971* [Keban Project 1971 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1974, fig. 61:5, 62:1, 2; *idem*, *Han Ibrahim Şah, 1970* [Keban Project 1970 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1972, fig. 42:4

³¹ S. HELMS, *Taşkun Mevkii 1970-71*, in: D. H. French et al. eds, *Aşvan Kale 1968-1972: An Interim Report*, AnatSt 23, 1973, p. 116-117, fig. 10; A. SAGONA, *The Aşvan Sites 3. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia: The Early Bronze Age* [BIAA Monograph, vol. 18], Ankara 1994, p. 113, fig. 69:8

³² H.Z. KOŞAY, *Keban Project Pulur Excavations 1968-1970*. METU Keban Project Publications, Ankara 1976, fig. 110:1

³³ U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1972* [Keban Project 1972 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1976, p. 114, fig. 72:3

Szkielet starożytnej wymiany funkcjonującej w okresie WB, której biegunami była wschodnia Anatolia i północna Mezopotamia, można dostrzec w rozprzestrzenieniu naczyń typu „Metallic ware” oraz anatólijskich naczyń malowanych. Należy podkreślić, że północna Mezopotamia (rejon Dżeziry) jest jedynym rejonem, poza wschodnią Anatolią, gdzie występują anatólijskie naczynia malowane.³⁴ Także naczynia „Metallic ware”, produkowane w północnej Mezopotamii, wyróżniają się dużą koncentracją na stanowiskach wschodniej Anatolii. Anatólijskie naczynia malowane występują na stanowiskach północnej Mezopotamii w kontekście ceramiki Niniwa 5 z dekoracją rytą i wycinaną, można je więc datować głównie na okres WDII, który odpowiada okresowi WBII we wschodniej Anatolii. Spośród kilku grup ceramiki malowanej występujących w rejonie Malatya-Elazığ, jedynie ceramika „Elazığ Painted ware”, charakterystyczna dla rejonu Elazığ i Asvan w okresie WBII, reprezentowana jest na stanowiskach północnej Mezopotamii (m. in. Tell Chuera,³⁵ Tell Chagar Bazar,³⁶ Hamman et Turkman³⁷). Nie są znane na Południu przykłady ceramiki „Gelinciktepe Painted ware”, występującej w rejonie Malatya w okresie WBII. Także naczynia typu „Malatya-Elazığ Painted ware”, charakterystyczne dla całego rejonu górnego Eufratu w okresie WBIII, nie występują na stanowiskach północnej Mezopotamii, Syrii jak również rejonu Karababa.

Istotne związki łączyły w okresie WBI i WBII północną Mezopotamię z rejonem Karababa. Wśród anatólijskich naczyń malowanych znajdowanych w północnej Mezopotamii przeważa zdecydowanie ceramika „Ka-

rababa Painted ware”. Koncentracja naczyń typu „Karababa Painted ware” na stanowiskach północnej Mezopotamii w schyłkowej fazie kultury Niniwa 5 widoczna jest szczególnie w dolinie Chaburu (m. in. Tell Gudeda,³⁸ Tell Knedig,³⁹ Tell Raqai,⁴⁰ Tell Chagar Bazar,⁴¹ Tell Hazna⁴²). Przykłady naczyń „Karababa Painted ware” występują także w Tell Chuera⁴³ oraz Tell Mozan.⁴⁴ Kolejnym ceramicznym potwierdzeniem kontaktów między ośrodkami w rejonie Karababa i Dżeziry jest występowanie na stanowiskach północnej Mezopotamii czarek typu *cyma recta* (Tell Chagar Bazar,⁴⁵ Tell Chuera,⁴⁶ Tell Knedig,⁴⁷ Tell Raqai⁴⁸). Macierzyste warsztaty, produkujące zarówno naczynia „Karababa Painted ware” jak i czarki *cyma recta*, znajdowały się w rejonie Karababa (m.in. Hayaz H., Lidar H., Titris H., Kurban H.), a ich obecność w północnej Mezopotamii to ceramiczne odzwierciedlenie kontaktów natury gospodarczej czy handlowej.

Naczynia „Metallic ware”, które pojawiają się nad górnym Eufratem na początku okresu WBII, są głównym ceramicznym wskaźnikiem związków wschodniej Anatolii z Mezopotamią. Na podstawie dominacji na stanowiskach w rejonie Malatya-Elazığ naczyń „Metallic ware” wśród ceramicznych importów z Południa w okresie WBIII, można domyślać się silniejszych związków wschodniej Anatolii z północną Mezopotamią w II poł. III tys. p.n.e. Naczynia „Metallic ware” są ważnym wskaźnikiem wymiany i odzwierciedleniem szczególnego zainteresowania północnej Mezopotamii źródłami surowców we wschodniej Anatolii. Jako luksusowe naczynia same mogły być przedmiotem handlu lub też opakowaniem dla nietrwałych produktów eksportowych Mezopotamii. Naczynia

³⁴ Nieliczne przykłady naczyń typu Karababa Painted ware (prawdopodobnie lokalny wariant tej ceramiki) występują nad środkowym Eufratem (Tell Hadidi, Halawa B).

³⁵ H. KÜHNE, *Die Keramik vom Tell Chuera und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Irak*, Berlin 1976, nr 376, 378

³⁶ M.E.L. MALLOWAN, *The Excavations at Tell Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region. Second Campaign, 1936, Iraq 4, 1937, fig. 25:9*

³⁷ H. CURVERS, *Bronze Age Society in the Balikh Drainage (Syria)*, Amsterdam 1991, fig. 3:6176

³⁸ M. FORTIN et al., *Canadian Excavations at Tell Gudeda (Syria)*, BCMS 27, 1994, fig. 16

³⁹ S. KULEMANN-OSSEN, L. MARTIN, *Ausgrabungen am Tall Knedig in NO Syrien (1995-1996)*, Orient Express 1997, fig. 5a-b; E. KLENGEL-BRANDT et al., *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen des Vorderasiatischen Museums auf Tall Knedig/NO Syrien, Ergebnisse der Kampagnen 1995 und 1996*, MDOG 129, 1997, fig. 19:b-f

⁴⁰ H. CURVERS, G.M. SCHWARTZ, *Tell al-Raqai 1989 and 1990. Further Investigations at a Small Rural Site of Early Urban*

Northern Mesopotamia, AJA 96, 1992, fig. 25:25-31

⁴¹ M.E.L. MALLOWAN, *The Excavations at Tell Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region, 1934-35, Iraq 3, 1936, fig. 19:6-8; M.E.L. MALLOWAN, The Excavations at Tell Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region. Second Campaign, 1936, Iraq 4, 1937, fig. 25:7*

⁴² R.M. MUNCZAEW, N.Y. MERPERT, *Drewniejszij kulturowj centr w doline Chabura*, SovA 1997, fasc. 2, p. 21, fig.15: 4-6

⁴³ H. KÜHNE, *op. cit.*, nr. 375, 377, 379, 380, 381; U. MOORTGAT-CORRENS, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Voläufiger Bericht über die neunte und zehnte Grabungskampagne, 1982 und 1983*, Berlin 1988, fig. 6a-b

⁴⁴ G. BUCCELLATI, M. KELLY-BUCCELLATI, *Mozan I. The Soundings of the First Two Seasons* [Bibliotheca Mesopotamica, vol. 20], Malibu 1988, fig. 24:M1 47

⁴⁵ M.E.L. MALLOWAN, *The Excavations at Tell Chagar Bazar and an Archaeological Survey of the Habur Region, 1934-35, Iraq 3, 1936, p. 31*

⁴⁶ H. KÜHNE, *op. cit.*, fig. 106

⁴⁷ E. KLENGEL-BRANDT et al., *op. cit.*, fig. 19:j

⁴⁸ H. CURVERS, G.M. SCHWARTZ, *op. cit.*, p. 416, fig. 29:2

„Metallic ware” charakteryzują się znikomą przesiąkliwością (najniższą spośród wszystkich znanych w okresie epoki brązu kategorii ceramicznych), mogły więc być idealnymi opakowaniami dla różnych cieczy lub naczyńiami służącymi do picia (wśród form naczyń „Metallic ware” spotykanych w rejonie Malatya-Elazığ dominują czarki i pucharki). Naczynia „Metallic ware” mogły docierać do wschodniej Anatolii z kilku źródeł. Naczynia wytwarzane w ośrodkach leżących w dolinie Chaburu, głównego centrum produkcji, wędrowały na północ szlakiem Mardin-Diyarbakir-Elazığ. Istotną rolę w związkach wschodniej Anatolii z północną Mezopotamią i handlu, m.in. naczyniami typu „Metallic ware”, mógł odgrywać rejon Diyarbakir w południowo-wschodniej Anatolii. Ze stanowisk w tym rejonie pochodzą przykłady naczyń „Metallic ware”, a badania laboratoryjne wiążą je z grupą B ceramiki „Metallic ware”, czyli z rejonem dorzecza Chaburu.⁴⁹ Naczynia „Metallic ware” mogły docierać do wschodniej Anatolii także z rejonu Tell Chuera, gdzie poprzez badania fizyko-chemiczne został potwierdzony drugi, obok Tell Brak, główny ośrodek produkujący bezwęglanowe naczynia „Metallic ware” (grupa A). Do wschodniej Anatolii naczynia „Metallic ware” z tego rejonu docierały szlakiem północnym (Mardin-Diyarbakir-Elazığ) lub szlakiem zachodnim biegnącym przez równiny północnej Mezopotamii. Kolejnym źródłem naczyń „Metallic ware” dla ośrodków w rejonie Malatya-Elazığ mogły być warsztaty ceramiczne w rejonie Karababa. Na podstawie badań fizyko-chemicznych została wydzielona w Lidar H. i Samsat lokalna grupa węglanowa naczyń „Metallic ware” o niskiej zawartości węglanu.⁵⁰

Zarówno naczynia „Plain Simple ware”, „Metallic ware” jak i naczynia niniwickie to przede wszystkim ceramiczny wskaźnik kontaktów, a nie główny produkt wymiany. Mezopotamię charakteryzował tzw. niewidzialny eksport, wspominany w źródłach pisanych, który nie znajduje na ogół odzwierciedlenia w materiale archeologicznym. Do produktów eksportowych Mezopotamii należało: zboże, mąka, wełna, bitum, tłuszcze, skóry, tkaniny, odzież, oleje, żywy inwentarz, niewolnicy, ryby, przyprawy, olejki zapachowe, pachnidła. Głównym produktem

eksportowym wschodniej Anatolii były metale i drewno. Metale były najbardziej pożądanym towarem sprowadzanym przez ubogą surowcowo Mezopotamię i Syrię. Handel metalami stanowi zatem jeden z ważniejszych, choć jednocześnie trudnych do uchwycenia, aspektów związków między Mezopotamią i Syrią a wschodnią Anatolią w okresie WB. Zjawisko jest trudne do udokumentowania, ponieważ przedmiotem handlu był przede wszystkim surowiec metalowy, najczęściej przekształcany na Południu we własnej stylistyce, odbiegającej od tradycji wschodnioanatolijskich. Także „sztabki” – główny wskaźnik handlu metalami – należą do wyjątkowych znalezisk w rejonie wschodniej Anatolii, północnej Syrii i Mezopotamii w okresie WB. Główną „specjalizacją” ośrodków położonych nad górnym Eufratem była działalność metalurgiczna, związana z wydobywaniem i obróbką rud metali. Nie istniał natomiast na większą skalę eksport przez ośrodki wschodnioanatolijskie gotowych wyrobów metalowych na rynek mezopotamski czy syryjski. Na terenie osad wschodnioanatolijskich, położonych niedaleko bogatych źródeł metali, m.in. srebra, ołowiu, miedzi, a także w pobliżu lasów, dostarczających niezbędnego opału, odbywał się cały proces metalurgiczny, poczynając od przygotowania rudy, poprzez jej wytop i produkcję wyrobów metalowych. Ślady działalności metalurgicznej, związanej z obróbką rudy, jej wytopem i procesami odlewniczymi, odkryto niemal na wszystkich stanowiskach w rejonie Malatya-Elazığ. Oprócz odpadów metalurgicznych, najczęściej żużlu, na wielu stanowiskach odkryto dobrze wyposażone warsztaty (Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik, Tülintepe).

Rozległe lasy, obok źródeł metali, stanowiły ważne zasoby naturalne Anatolii. Na podstawie badań paleobotanicznych stwierdzono, że Taurus był gęsto porośnięty w starożytności, a do spotykanych gatunków drzew należały m.in. dąb, sosna, jałowiec.⁵¹ Gęsta szata leśna pokrywała także rejon Karababa do końca IV tys. p.n.e. Zdaniem Wilkinsona lokalne czynniki mogły doprowadzić do deforestacji w rejonie Karababa w II poł. IV i na początku III tys. p.n.e.⁵² W III tys. p.n.e., szczególnie od 2. poł. III tys. p.n.e., widoczne są pierwsze symptomy

⁴⁹ G. SCHNEIDER, *A technological study of North-Mesopotamian Stone Ware*, *WorldA* 21, 1989, fasc. 1, fig. 2

⁵⁰ *Ibidem*, p. 34

⁵¹ Na podstawie badań Willcoxa w rejonie Kebanu wynika, że rejon ten porastały klon, jałowiec, jesion, platan, topola, tamaryszek, dąb i inne drzewa; G.H. WILLCOX, *A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis*, *AnatSt* 24, 1974, p. 116-133. Badania botaniczne przeprowadzone w Tepecik przez G. Hillmana wykazały, że od okresu chalkolitycznego w Tepecik, podobnie jak w Tülintepe, występował platan i dąb,

od okresu WB topola, natomiast od okresu średniego brązu jałowiec i cyprys; U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1972* [Keban Project 1972 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1976, p. 116. Na podstawie analizy próbek węgla drzewnego z rejonu Aşvan wiadomo, że do najpopularniejszych drzew porastających Taurus w rejonie Aşvan należał dąb, jałowiec i wiąz, rosły również klony, jesiony, platany, tamaryszek i wierzyby; G.H. WILLCOX, *op. cit.*, p. 129

⁵² T.J. WILKINSON, *Town and Country in Early Southeastern Anatolia, vol. I: Settlement and Land Use in the Lower Karababa Basin*, Chicago 1990, p. 94

degradacji środowiska, spowodowane przyspieszoną erozją wapiennego podłoża, której przyczyną była deforestacja. Deforestacja widoczna w środowisku Kebanu od początku II tys. p.n.e., a w rejonie Karababa poświadczona szczególnie od poł. III tys. p.n.e., świadczy o intensywnym wycinaniu lasów w III tys. p.n.e. i jest ważną wskazówką istnienia handlu drewnem w okresie WB.

Lasy porastające Taurus i Amanus uważane są za główne źródła drewna dla Mezopotamii i Syrii.⁵³ Drewno mogło być łatwo i tanio spławiane do Mezopotamii Eufratem czy Tygrysem, na co wskazują także źródła pisane. O transportowaniu drewna Eufratem wspominają teksty z Mari.⁵⁴ Drzewa porastające okoliczne pasma górskie (Amanus, Dżebel Zawija, Dżebel Ansarija) były jednym z bogactw naturalnych kontrolowanych przez Eblę. Władcy mezopotamscy, panujący w III tys. p.n.e., sporadycznie podają w swoich inskrypcjach źródła pochodzenia drewna. Władcy akadyjscy wybierali się w „Góry Cedrowe” identyfikowane z Górami Amanus.⁵⁵ Dokładniejsze informacje o źródłach drewna zamieszcza Gudea, wspominając o transporcie cedrów tratwami z Amanusu (inskrpcja na posągu B Gudei).⁵⁶ W inskrypcji Gudei pojawia się Urszu, identyfikowane z Gaziantep, gdzie drewno było ładowane na tratwy, a następnie przebywało Eufratem trasę około 1500 km i osiągało ostatecznie Lagasz.

Ważne miejsce na liście towarów eksportowych w okresie WB zajmowały wino i oliwa. Tradycyjnym producentem oliwy i wina były ośrodki położone w Syrii, głównie w rejonie Aleppo, a także w rejonie Karababa. Winna latorośl stanowi naturalną roślinę w rejonie Malatya-Elazığ. Analizy botaniczne przeprowadzone przez van Zeista wykazały, że winna latorośl była znana w Tepecik już w okresie WB.⁵⁷ Także w Arslantepe, stanowisku położonym w rejonie Malatya, znaleziono pestki winogron, a badania paleobotaniczne wykazały, że winna latorośl mogła być uprawiana już w końcu IV tys. p.n.e.⁵⁸

Uprawa winnej latorośli w rejonie Karababa poświadczona jest od końca IV tys. p.n.e. Zwęglone ziarna winogron pojawiają się po raz pierwszy w materiale archeologicznym Kurban H. w okresie późnego Uruk.⁵⁹ Znaczenie winnej latorośli, podobnie jak orzechów, migdałów i pistacji wzrasta w III tys. p.n.e., by osiągnąć szczyt popularności w połowie III tys. p.n.e. W niektórych domach w Titris H. odkryto owalne baseny pokryte tynkiem, w których prawdopodobnie przetwarzano owoce winogron przy produkcji wina, o czym może świadczyć wysokie stężenie octu winnego, odkryte w czasie badań chemicznych.⁶⁰ Oliwa z oliwek była jednym z głównych produktów eksportowych Ebli. „Wyborna oliwa” z Ebli docierała m.in. do Urszu i Emar, co poświadczają teksty z Ebli.⁶¹ Dystrybucją oliwy mogły zajmować się tranzytowe ośrodki handlowe położone nad Eufratem. Rejon środkowego Eufratu (m.in. Tell Hadidi, Halawa, Tawi, Tell Bi'a) uważany jest za centrum produkcji tzw. „butelek syryjskich”, które najprawdopodobniej były opakowaniem ceramicznym dla oliwy.⁶² Jeśli przyjmiemy, że oliwa transportowana była w „butelkach syryjskich”, mogła ona docierać do wielu zakątków Bliskiego Wschodu – m.in. do Troi i południowej Mezopotamii, a także wschodniej i środkowej Anatolii, skąd znane są przykłady „butelek syryjskich”.

W przeciwieństwie do bogatego archiwum kupców asyryjskich z Kültepe, naświetlającego mechanizmy wymiany w okresie kolonii staroasyryjskich, nie dysponujemy żadnymi źródłami pisanymi, dotyczącymi bezpośrednio związków Anatolii z Mezopotamią w okresie WB. Pewne informacje dotyczące międzynarodowego handlu można odnaleźć w późniejszych historycznych i pseudohistorycznych źródłach mezopotamskich i hetyckich. Jednym z pseudohistorycznych źródeł związanych z postacią Sargona jest „Król bitwy” (*Szar tamhari*) – kompozycja znana z późniejszych odpisów, pochodzących z II i I tys. p.n.e.

⁵³ Najbliższym źródłem drewna dla Mezopotamii były góry Zagros. Brakuje jednak, do okresu nowoasyryjskiego, pewnych wzmianek w źródłach pisanych o sprowadzaniu przez Mezopotamię drewna ze wschodu. Jak silna i trwała była tradycja sprowadzania drewna z Libanu może świadczyć fakt, że Dariusz I na budowę pałacu w Suzie sprowadzał cedry libańskie.

⁵⁴ J.-R. KUPPER, *Le bois à Mari*, BullSumAgr 6, 1992, p. 163-170

⁵⁵ E.A. SOLLBERGER, J.-R. KUPPER, *Inscriptions royales sumeriennes et akkadiennes*, Paris 1971, IIA1b, IIA4e

⁵⁶ L. OPPENHEIM, *Babylonian and Assyrian Historical Texts*, in: J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1969, p. 269

⁵⁷ U. ESIN, *Tepecik Excavations, 1969* [Keban Project 1969 Activities. METU Keban Project Publications], Ankara 1971, p. 127

⁵⁸ M. FOLLIERI, G.B.L. COCCOLINI, *Paleoethnobotanical Study of the VIA and VIB Periods of Arslantepe (Malatya, Turkey)*. Preliminary Report, in: M. Frangipane, A. Palmieri, Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An Interim Report on 1975-1983 campaigns, Origini 12, 1983, fasc. 2, p. 609

⁵⁹ T.J. WILKINSON, *op. cit.*, p. 91

⁶⁰ T. MATNEY et al., *Excavations at Titriş Hüyük in southeastern Turkey: A Preliminary Report of the 1996 Season*, Anatolica 23, 1997, p. 65

⁶¹ G. PETTINATO, *The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay*, Garden City, New York 1981, p. 160-162

⁶² Butelki syryjskie, ze względu na niewielkie rozmiary (7-8 cm średnia wysokość), charakterystyczną formę (przypominają greckie aryballosy i alabastrony) i niską prześlakliwość, najczęściej interpretowane są jako naczynia na oliwę czy wonności i olejki.

Opowieść „Król bitwy” wiąże się z wyprawą kierowaną przez Sargona przeciwko anatolijskiemu miastu Puruszanda.⁶³ O interwencję w Puruszandzie poprosili Sargona rezydujący tam kupcy mezopotamscy. Obecność kupców, jak i fakt, że Puruszanda wymieniana jest także w tekstach staroasyryjskich często prowadziło do konkluzji, że staroasyryjska sieć handlowa w Anatolii została poprzedzona przez kolonie handlowe ustanowione przez Sargona. W opowieści nacisk położono na trudności w pokonywaniu trasy jak i na uległą postawę władcy Puruszandy oraz zdobyte towary. W wyprawie Sargona nie było żadnego podboju ani walki. Pokojowe rozwiązanie problemu pasuje do realiów handlu staroasyryjskiego – handlu opierającego się na porozumieniu z lokalnymi władcami Anatolii. Zdaniem Liveraniego Sargon stanowi wzór do naśladowania, ale przypisywane mu przedsięwzięcia zostały zmyślane. Najlepszym kontekstem historycznym dla tej opowieści są, zdaniem Liveraniego, dyskusje towarzyszące wznowieniu handlu w okresie staroasyryjskim po przerwie za panowania Naramsina.⁶⁴ Adwokaci wznowienia handlu dowodzili, za pomocą *Szar tamhari*, że drogi są przejezdne i były pokonywane w przeszłości, a polityczne przeszkody zostały pokonane przez militarny prestiż Szamsi Adada, który był ucieleśnieniem wzorcowego bohatera, podobnie jak Sargon. Prawdopodobnie fakt, że

Naramsin był odpowiedzialny za przerwanie handlu, wyjaśnia dlaczego Sargon wybrany został jako wzorcowy bohater, chociaż to właśnie Naramsin często wyprawiał się za Eufrat. Ilustracją zwycięskiej wyprawy Naramsina do Cylicji – „Górnego Morza” i „Gór Cedrowych”, jak oznajmia w inskrypcji Naramsin – mogą być sceny przedstawione na alabastrowej steli, rzekomo znalezionej w Nasiriya w południowym Iraku.⁶⁵ Głównym argumentem za obecnością Naramsina w Cylicji, jest trzymane przez władcę naczynie typu *depas*, które jest częstym znaleziskiem w Cylicji (m. in. Tarsus).⁶⁶

Pseudohistoryczne teksty i nieliczne inskrypcje mówiące o kontaktach Mezopotamii z Anatolią w III tys. p.n.e. znajdują potwierdzenie nie tylko poprzez przedstawiony powyżej materiał archeologiczny, lecz także wyniki badań nad identyfikacją złóż metali (głównie srebra) i próby powiązania ich z wyrobami metalowymi. Badania izotopowe coraz częściej pokazują, że Taurus („Góry Srebrne”) był znaczącym źródłem metali dla dużej części Bliskiego Wschodu, w tym kontekście nie dziwi więc obecność władców mezopotamskich w Anatolii, której odbiciem może być m.in. stela z Nasiriya czy „Król bitwy” oraz inskrypcje Gudei wspominające o złotoonośnych górach Hahhum i „drodze do Górnego Morza”.

⁶³ Puruszanda (Puruszattum w tekstach z Kanesz) nie została jeszcze w pełni zidentyfikowana. Niektórzy badacze uważają, że może to być stanowisko Acemhöyük, położone niedaleko Aksaray w środkowej Anatolii.

⁶⁴ M. LIVERANI (ed.), *Akkad. The First World Empire*, Padua 1993, p. 55

⁶⁵ D. BÄNDER, *Die Siegesstele des Naramsin und ihre Stellung in*

Kunst und Kulturgeschichte, Idstein 1995, nr 8

⁶⁶ Naramsin nie musiał dotrzeć do samej Cylicji, aby jako trofeum wykorzystać naczynie tego typu. Naczynia typu *depas* znane są bowiem z rejonów położonych bliżej Mezopotamii – m.in. z rejonu Amuk, a także Tiriş H., Tell Selenkahiye oraz Tell Bia nad Eufratem. Obecność akadyjską w Tiriş H. poświadcza odważnik z inskrypcją urzędnika z czasów przedostatniego króla akadyjskiego Szu. Durula.

EXPEDITIONS TO THE *SILVER MOUNTAINS* AND *CEDAR FOREST* – SOME ASPECTS OF THE RELATIONS
BETWEEN EASTERN ANATOLIA AND NORTH MESOPOTAMIA AND SYRIA IN THE EARLY BRONZE AGE

SUMMARY

After the decline of the late Uruk colonies, relations between eastern Anatolia and north Mesopotamia and Syria were maintained through the third millennium B.C. These contacts are the direct predecessors of the ancient Assyrian trade that flourished at the beginning of the second millennium B.C. In the first half of the third millennium B.C. northern Syria was distinguished by a high volume of trade with the Upper Euphrates region.

The reserved slip ware and plain simple ware vessels encountered at the sites in the Malatya- Elazig region chronicle these relations in pottery. On the other hand, volute and “loop” pins as well as pins decorated with horizontal grooves are present at north Syrian sites. These metal objects belong to the Transcaucasian and east Anatolian metallurgical tradition. The local Ninive 5 vessels and the seals in Piedmont Style and Djamdet Nasr style found in the Upper Euphrates region (*inter alia* Norşuntepe, Arslantepe, Korucutepe, Taşkun Mevkii) testify to the relations between eastern Anatolia and north Mesopotamia in the early Bronze Age I.

The Metallic ware vessels are the key indicator of trade between eastern Anatolia and north Mesopotamia. These luxurious vessels reached the area of eastern Anatolia, *inter alia* from Khabour region, where the laboratory analyses testify to the existence of “true” group B metallic ware. The Elazig painted ware, which is characteristic of Elazig and Aşvan regions in the early Bronze Age II, is being found at north Mesopotamia sites (Tell Chuera, Tell Chagar Bazar). Important links existed between north Mesopotamia and Karababa region in the early Bronze II. These relations are confirmed by the concentration of Karababa painted ware vessels at north Mesopotamian sites in the late Ninive 5 period (*inter alia* Tell Gudedda, Tell Knedig, Tell Raqai, Tell Chuera). Textiles, wine, oil were the key goods traded in the third millennium B.C. The main cities of north Syria and the Karababa region were the traditional producers of wine and oil. The oil, probably transported using “Syrian bottles”, reached many regions of the Near East, including Anatolia (Kültepe, Arslantepe, Troi).